

КЛЮЧ

ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ:

Крик Турянського

Передчуття війни може ширитися тривалий час, проте її реальний початок завжди несподіваний. Так трапилося й сто з гаком років тому — в 1914 році. Звісно, проблеми на Європейському континенті накопичувалися ще від початку століття. Наприклад, у 1901 році серби, незадоволені окупацією Боснії та Герцеговини Австро-Угорською імперією, що тривала ще від 1878 року, створюють терористичну організацію «Чорна рука», котра з того часу починає методично відстрілювати чиновників імперії, головним чином військових. Кульмінацією діяльності організації, звісно, стає 28 червня 1914 року, коли один з її учасників — Данило Принцип — убиває спадкоємця габсбурзького престолу Франца Фердинанда й також його дружину Софію. Австро-Угорщина оголошує Сербії війну — за Сербію заступається Росія. Втім конфлікт від початку просякнутий імперськими амбіціями з усіх боків, адже Сербія сама претендує і на

Боснію, і на Герцеговину, й на всі інші слов'янські території на Балканах. Загалом у Першій світовій ніхто не боронить власну країну — всі б'ються за великодержавні примхи своїх монархів. Один з найсильніших епізодів книжки, яку ви зараз тримаєте в руках, — коли серб Сабо з розпачу й голоду роздирає та їсть купюри із зображеннями імператорів і полководців, викрикуючи при цьому їм свої звинувачення, — вкрай точно характеризує ту війну. Однак це не найсильніший момент: перед вами книжка-шок, книжка-травма — страшне свідчення солдата, який вижив, коли всі його друзі померли.

Тим часом континентальна війна розгорталася в усіх напрямках: Німеччина підтримала Австро-Угорщину, бо мала плани щодо західних областей Російської імперії, а щоб двічі не починати — вторглася у Францію, що Росії була союзником. Британія виступила на боці Франції, а Османська імперія атакувала британські колонії в Африці й на Близькому Сході та російські на Кавказі. Так війна з континентальної стала світовою.

Українські землі на той час перебували в складі Австро-Угорської та Російської імперій, що мало наслідком мобілізацію значних кількостей чоловічого населення з обох боків. Підсумки чотирирічної боротьби на цих теренах

можна було виміряти лише людськими втратами серед військових та цивільного населення, адже всі загарбані внаслідок російського вторгнення в 1914 році території до кінця 1917 року були повернуті. Втім у наступному 1918 році обох імперій уже не існувало й боротьба в Україні переросла у визвольні змагання.

За період війни втрати з обох боків лише на Східному фронті склали по 1,5 мільйона осіб убитими та по 2 мільйона пораненими. Й це ми говоримо тільки про військових.

Ніхто в тому світі не був готовий до такого колосального танку смерті. Здавалося, що людське, гуманне зазнає краху, зникає, закінчується. Книжка Турянського саме про це.

Цілком можливо, що Осип Турянський, виходець із села на Львівщині, 1880 року народження, був би більш знаним, якби потрапив до Легіону січових стрільців, як то зробили багато українських ентузіастів появи національного війська в Галичині в 1914 році. Він просто не встиг цього зробити. Ще до того, доки Легіон почав збиратися, його мобілізували до австро-угорської армії й перекинули на сербський фронт. Таким був план австрійського

генштабу — спершу знищити Сербію, а тоді дати відсіч Росії. У принципі, він удався, але всі три країни жорстоко постраждали й змінили свою конфігурацію.

Словом, Осипа Турянського, сина сільського теслі, що титанічними зусиллями своєї родини вивчився в гімназії, далі вступив до Віденського університету, захистив диплом доктора й став професором у Перемишлі, кидають на фронт, під кулі, на штурм сербських позицій. Сербів б'ють на всій протяжності лінії зіткнення, проте перші австрійські дивізії, котрі кинуто в атаку, знищені й багато з тих, які вижили, забрано в полон. Турянського теж. Перша світова була війною (вперше!) немислимих цифр. Вдумайтеся: 60 000 австрійських полонених опинилися в руках сербів і ті, відступаючи на захід, гнали їх поперед себе, через гори в Албанію. Вдумайтеся знову: 45 000 загинуло при переході через гори від холоду й голоду. Тут і починається книжка Турянського — семеро полонених, що відірвалися від конвою, мороз, розпач, смерть...

Треба готуватися до читання таких текстів. Просто налаштовуватися на високий рівень їхньої травматичності. І маю на увазі не лише «Поза межами болю», а експресіоністів загалом. Це

такий напрям у літературі та в інших мистецтвах, причетні до якого митці прагнуть насамперед якомога повніше виразити свої емоції — творити експресивно. Зовнішній світ і його колізії при цьому мають дуже мало значення, й узагалі вони підкорені якраз внутрішньому світовідчуванню автора, що діє крізь своїх персонажів. Тому таким схематичним є зображення на найвідомішій експресіоністичній картині «Крик» норвежця Едварда Мунка — спотворені обриси, агресивні фарби не мають на меті розгорнути перед нами певний пейзаж чи зобразити людину певної епохи. Ні, тут зображено настрій — паніку, жах, усвідомлення безвиході.

Аналогічно слід сприймати тексти найвиразнішого літературного експресіоніста — Франца Кафки. Простір, пов'язана з ним тілесність, діалоги персонажів у його творах видаються нам дивними й алогічними. Чому? Бо Кафка, вочевидь, не намагається нічого описати зі звичного нам зовнішнього світу — все це лише проекції його внутрішніх станів. Експресія його страхів, тривог та огид. Тож коли ми говоримо «я читаю Кафку» — це не синекдоха, не скорочення вислову, де насправді мало б бути «я читаю твір Кафки такий і такий»; ні, це в буквальному сенсі — я читаю внутрішній світ Кафки, його самого, його єство. Експресіонізм не про світ, він про

те, як конкретний митець проживає світ. Звісно, це протилежний полюс від реалізму.

Цей напрям, а точніше — стильова течія модернізму (поруч з імпресіонізмом, символізмом та іншими новітніми ізмами), виникає наприкінці XIX і на початку XX століття, вочевидь, з одного небезпечного відкриття: людська психіка — глибша і складніша, ніж ми думаємо. Доки людина перебуває в довколишньому просторі, автоматично рухаючись звичними маршрутами — тиняється офісом, заходить у кав'ярню, повертається додому, — всередині неї здатні відбуватися психічні шторми нечуваної сили. Зовні спокійна та врівноважена істота насправді може непокоїтися, страждати й переходити грандіозні внутрішні одіссеї. Відомо, що Мунк написав «Крик», відводячи свою сестру, в котрої депресивний розлад, на острів, де її мали лікувати/ув'язнити. На картині — розпач людини, якій ніяк утекти від себе самої.

Тривожне очікування війни, близькість якої розуміли, проте не хотіли прийняти, додавало переживань. Творчість здатна рятувати від внутрішніх потрясінь, проте не завжди: експресіонізм — це історії агонії, осмислення близькості смерті, тому часто вони обриваються в смерть. Двадцятип'ятирічним гине через нещасний (чи не інспірований?) випадок німецький поет

Георг Гайм, а наприкінці 1914-го ще більш зна-
ний поет Георг Тракль, не витримавши реалій
фронтового госпіталю, де працював, обирає біль-
ше не жити. Такий самий вибір робить 46-річ-
ний Ернст Толлер у 1939-му, вже в передчутті
наступної війни, дізнавшись, що в Іспанії пере-
міг режим генерала Франко.

Живуть і пишуть, натомість, поети Райнер
Марія Рільке, Готфрід Бенн, Йоганнес Бехер,
автори прози Густав Майрінк, Георг Кайзер,
Альфред Деблін, Франц Верфель — всі експре-
сіоністи, всі стривожені понад міру. Їхні тексти
засвідчують, які похмурі переживання розди-
рають це покоління зсередини:

Роки стинаються навхрест,
рогаті трунарі в нас туплять очі,
і вітер схуд. Країни знелюдніли,
і в сірий колір одяглись думки.

(Вільгельм Клемм

у перекладі Василя Стуса)

Стефаник — наш експресіоніст. Це шкільна
правда, котру надалі пам'ятають усі. Й вона
дійсно недалеко від правди, адже в новелах
цього автора виразно бачимо основні риси ек-
спресіонізму — межова розпачливість ситуацій,
фрагментарність зображення та максимальна

інтенсивність переживань. Ось, наприклад, короткий епізод з його новели «Виводили з села», в якій молодого хлопця забирають до війська на війну:

Мир подався д'воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду як крейда.

— Синку, — питався тато, — а мені хто, небоже, кукурудзки вісапає?

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

— Гай, ходім.

Мама не пускала.

Як багато сказано й зображено в такому малому відтинку тексту. Стефаник — автор справжніх літературних шедеврів. А проте, є принаймні дві речі, через які він слабший експресіоніст, ніж Осип Турянський. Річ у тому, що Стефаник починає ще в дев'яностих ХІХ століття, коли потреба писати по-новому (по-модерністськи) вже кристалізувалася, проте впливи реалізму та його вимог до літератури все ще сильні. Коли Стефаник формується як творча особистість, визначальний вплив на нього мають двоє. З одного боку, Станіслав Пшибишевський, що репрезентує краківську богему, модерністські поривання з їхнім естетизмом, але також і цинізмом. Проте

в Галичині, звідки Стефаник стартує на початку 1890-х й куди повертається після десятиліття перебування в Кракові, панує Іван Франко. А наш Каменяр — винятково сильний у мотивуванні літературної молоді «служити» своїм талантом народові. На початку нового століття «молодомузівці» (Петро Карманський, Василь Пачовський, Остап Луцький) уже можуть собі дозволити кинути Метру «се є штука, я не пхаю тут ідей», проте Стефаник ще так не може — його таки обходить не відрубно особисте переживання, а громадське, народне.

По-друге, відрізняються реєстри досвіду обох письменників. Василь Стефаник народився в заможній сім'ї, біду бачив, але на собі не зазнав. Починає писати він, фактично, зі затишних нутрощів краківських кав'ярень, а попереду в нього одруження з багатою дочкою священника й ще далі — він стане депутатом австрійського парламенту. Так, Стефаник бачив життя і знав про всі злигодні народу, про який писав. Добре знав. Але це не те саме, що здихати на снігу на одному з албанських перевалів і бачити, як один по одному помирають твої товариші. Якщо ти пишеш про такий свій досвід, то можеш писати лише про нього й ні про що інше. І тільки так рвучко й розпачливо можеш про це писати.

Насправді наш найбільший експресіоніст — Турянський.

Отже, ми маємо текст, в якому семеро полонених зуміли відірватися від загальної колони, в якій сербські конвоїри миттєво вбивають кожного, хто не може більше йти. Ці кілька загубилися в горах, де довкола сніг та лютий мороз і речі, які вони мають — рушниця, гроші, — зовсім не ті, що допомагають вижити. Тут міг би початися романтичний екшн кшталту «Любові до життя» Джека Лондона чи «Тигроловів» Івана Багряного, проте реальність, яку бачив Турянський, була іншою. Семеро тепер вільних полонених дуже добре усвідомлюють, що приречені.

Тому в книжці, фактично, немає дії, все зображене — агонія горстки чоловіків, що галюцинують серед крижаної пустелі.

Ні, спершу вони намагаються шукати раціональний вихід. Добровський, про якого з тексту насправді не зрозуміло, якої він національності, проте ясно, що він дещо старший за інших, пропонує уявляти те або інше, говорити по черзі, щоб не заснути й не замерзнути, а жорсткий і сильний

угорець Сабо змушує всіх танцювати й виставляє умову — хто першим упаде без сил, того роздягнуть і його одяг допоможе розпалити вогнище. Фізично слабші поляк Пшилуський, а також Бояні та Ніколич, про яких точно не сказано звідки, стають потенційними жертвами його агресії. Втім, коли помирає перший з-поміж них усіх, решта шестеро постають перед значно страшнішим вибором між життям та смертю, який осмислюють як покарання за людиновбивчу війну, на яку їх відіслали й від якої вони не відмовилися:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок із душею і кістками всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волі темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти.

А хто з нас хоче жити, цей мусить їсти тіло
з трупа свого товариша.

Це наступна стадія, коли в ще живих спалахують психотичні вибухи й ми бачимо, як поволі розпадається й, рівночасно, опирається тому розпаду людське.

Далі приходить апатія й поступове усвідомлення приреченості, потім стає легше, бо свідомість поволі гасне й починаються марення — про коханих, дітей, батьків. Розум колапсує й повертається до першооснов — до затишку маминої ніжності; й тоді в знесилених фантазіях приходить смерть...

Пошматовані уривки речень, багато крапок, що заміщують слова, які вже несила промовити. Цю повість інколи називають поемою, адже візуально багато сторінок нагадують нерівні рядки верлібрів.

Проте це не поема, що піднесено веде романтичний сюжет, це жорстокий у своїй реальності потік свідомості, котра, поступово гаснучи, фіксує згортання та розпад реальності як такої.

Лише раз точніше вказано на оповідача, котрий до останку говорить

з нами, — пан Оглядівський. Проте це не лише вказівка на самого Турянського, котрий із села Оглядів, це означення свідка, рокованого *оглядати* — спостерігати, як життя перетворюється на неіснування...

Це так само історія боротьби духу і плоті. Саме духу — отієї досвідомої, позасвідомої та післясвідомої субстанції, що повнить людину. Адже розум боротьбу програє:

Ах, усяка філософія кінчається, скоро тільки шлунок поставить свої домагання.

...як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

— Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться, — глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мусили спалити їх.

Утім, коли філософські концепції та літературні шедеври безсилі перед оголеною правдою помирання, залишається безсловесне втілення духу — музика. Одним із семи є сліпий юнак Штранцінгер — вочевидь, австрієць, якому «куля забрала очі». Він має із собою скрипку, котру ніхто не важиться відібрати та спалити. Змерзлими руками він зможе заграти. «Штранцінгер... покажи нам сонце...» — проситимуть

його товариші, й вони побачать сонце, й це насправді найбільш проникливий і найрадісніший момент у цій похмурій книзі.

Повість «Поза межами болю» з'явилася в 1921 році у Відні в перекладі німецькою й одразу викликала сенсацію. Це зараз війна відбувається, фактично, онлайн і всі користувачі мереж бачать у численних відео бої на передовій, побут військових частин, а також ту філігранність, з якою залп реактивної артилерії розносить на друзки штаб окупантів. Камери встановлено за льотчиками, і так можна відчутися реальність повітряного бою, дрони фіксують стан справ «з висоти пташиного польоту» — ми, на жаль, знаємо, як війна виглядає і звучить. На долю військових і частини цивільних, також на жаль, випав сумний досвід знати війну ще на запах, смак і дотик. Важкий і страшний досвід...

Хоча впродовж Першої світової багато міст Центрально-Східної Європи — Кенігсберг, Варшава, Львів, Чернівці — зазнали артилерійських обстрілів та окупації, до Відня ворожі (російські) війська більш як на 500 кілометрів не наблизилися. Газети доносили уявлення про війну доволі вихолощено — зовсім інша справа прочитати про жах наслідків бійні в художньому тексті, котрий глибоко занурював у безпосереднє

переживання ситуацій та станів вояка. Повість Турянського з'явилася фактично серед перших воєнних творів того часу, що пізніше стали визначними, — також експресіоністичного роману «Вогонь» (1916) француза Анрі Барбюса та роману-щоденника «В сталевих грозах» (1920) німця Ернста Юнгера. Класичні тексти про Першу світову «На Західному фронті без змін» Еріха Марії Ремарка та «Прощавай, зброє» Ернеста Гемінґвея з'являться значно пізніше — в 1929 році.

Словом, на початку 1920-х Осип Турянський був найзнанішим українським письменником у Європі — успіх, який пізніше вдасться повторити хіба Володимиру Винниченку. Впродовж 1921–1923 років Турянський залишається у Відні й викладає в університеті, паралельно плекаючи надії на дальшу письменницьку кар'єру. В 1922 році з'являється його повість-памфлет «Дума пралісу», де звірі судять злочини людей, — алегорична притча, досконалий варіант якої подав Орвелл у «Колгоспі тварин». «Дума...» вже не показує, а осмислює — твір доволі претензійний, моралістичний та сатиричний. У Відні він уже «не звучить» і, напевне, тому наступного року Турянський повертається до Галичини. Йому залишається ще десятиріччя до смерті через надбані на фронті хвороби. В Галичині він, знову ж, учителює та навіть директорствує по різних

гімназіях і намагається писати. З'являються ще любовно-сентиментальна повість із трагедійним фіналом «Син землі», збірка оповідань, п'єса, цикл нарисів, проте сили свого першого твору Турянський уже не досягає. Після його смерті в 1933 році ще до кінця 1930-х автора призабуто, а його травматичний твір надійно витіснено з пам'яті; далі, в радянському часі, письменника взагалі забороняють — адже він у прямому сенсі був антиросійським комбатантом.

Низка років, як «Поза межами болю» Осипа Турянського з'являється в нашій шкільній програмі з літератури. Важливий текст, що міркує, як воно — бути людиною в нелюдських умовах. На жаль, війна знову являє своє брудне та потворне обличчя і в наш час, коли, здавалося б, людська цивілізація сягнула значного розквіту. Світ вижив у Першій світовій, проте не слухав застережень її свідків і розпочав Другу. Сподіваймося, що тепер, через сто років після застереження Турянського, темрява війни не поглине світло свободи. А головна повість письменника назавжди втратить актуальність і залишиться тільки похмурим приви́дом минулого.

Ростислав Семків